

*Никола Јовић**

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

РАЦИОНАЛНОСТ, ЕМОЦИЈЕ И АФЕКТИВНА РЕВОЛУЦИЈА: ЗАШТО СУ ЕМОЦИЈЕ ЗАНЕМАРЕНЕ У ПОЛИТИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА У СРБИЈИ?*

Сажетак

Рад проблематизује питање емоција у истраживањима друштвених феномена. У првом делу рада демонстрирана су основна теоријско-епистемолошка полазишта на којима почива анализа. У другом делу рада описана је генеза укључивања емоција у шири спектар друштвених дисциплина, као што су психологија и економија, док се у трећем фокус ставља на значај емоција у политиколошким истраживачким праксама, пре свега у теорији одлучивања. У том делу се износе аргументи који подупиру основну тезу аутора, да су емоције неизоставан предмет истраживања када се ради о политици и политичким одлукама. У последњем делу рада су изложени аргументи који пружају објашњење зашто су у политиколошким истраживањима у Србији емоције занемарене.

Кључне речи: рационалност, рационални избор, емоције, афекти, афективна револуција, когниција

* Електронска адреса аутора: nikola.jovic@fpn.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. УВОД

Када су приликом Шестодневног рата 1967. године израелски Премијер Леви Ешкол и Министар одбране Моше Дајан разматрали идеју о преемтивном нападу (*preemptive war*) на Египат, а потом на Јордан и Сирију, да ли је њихова одлука била под утицајем емоција које су осећали? Када је последњих дана пред бомбардовање СР Југославије, Слободан Милошевић одбио понуду Ричарда Холбрука (*Richard Holbrooke*) да прихвати договор у Рамбујеу, да ли је његова одлука била под утицајем емоција које је осећао? Када се након терористичког напада 11. септембра 2001. године број заинтересованих за војну службу у САД удвостручио, да ли су млади амерички регрути били под утицајем емоција? Да ли би грађани Србије приликом гласања о уласку Србије у НАТО били под утицајем емоција када би заокруживали одговор НЕ?

Оваква питања можемо постављати за готово сваку важну политичку одлуку кроз историју. Ми их међутим не постављамо, јер не верујемо да се у одговорима на њих крију ваљани и валидни научни увиди који могу помоћи долазак до објашњења зашто се одређени феномен догодио на одређени начин. Не постављамо оваква питања јер смо научени да су људске одлуке рационалне, а емоције ирационалне. Ову ригидну научну претпоставку о савршеној људској рационалности пред изазов је довела научна револуција коју су у највећој мери афирмисали Данијел Канеман (*Daniel Kahneman*) и Амос Тверски (*Amos Tversky*). Идеја о когнитивним предубеђењима (*cognitive bias*) и когнитивним хеуристикама „кородирала“ је идеју о савршеној рационалности на рационалност коју данас називамо ограниченом (*bounded rationality*). Савременици смо нове научне микро-револуције, која се надовезује на когнитивну, и подразумева укључивање у истраживачке програме емоција/афеката¹ као нове варијабле која утичу на процес одлучивања.

2. МЕТОДОЛОШКА ПОЛАЗИШТА РАДА

Постоји неколико теоријско-епистемолошких темеља на којима почива овај рад, а које су фундаментално важне за разумевање методолошких ставова о емоцијама. **Прво**, приступ који у раду користим за разумевање процеса одлучивања јесте методолошки индивидуализам. Идеја методолошког индивидуализма први пут се у друштвеним наукама јавља у књизи Макса Вебера (*Max Weber*),

1) Уз препознавање свих разлика ова два појма, у овом раду ће се због њихове међусобне повезаности оба користити да означе исту ствар.

Економија и друштво из 1922. године.² Тврдећи да је социологија „генерализујућа наука“³, Вебер износи став да је сваки социјални феномен неопходно истражити на индивидуалном нивоу, а да затим за разлику од дескриптивних дисциплина, као што је историја која тај феномен само описује, социологија треба да понуди објашњење за читаву класу феномена који су са њим слични. У том процесу своју апликативност показује управо генерализујућа способност социологије као науке. Након Вебера, који је дао само скицу методолошког индивидуализма, ова теоријска доктрина еволуира и достиже свој развијени методолошки облик у радовима Џона Елстера (*Jon Elster*). У својим рукописима Џон Елстер се интензивно бавио проблемом разумевања и објашњења људског понашања и одлучивања, користећи се сазнајном апаратуром методолошког индивидуализма. За њега методолошки индивидуализам представља приступ који све „друштвене феномене - њихову структуру и њихову промену - објашњава на начин који анализира само индивидуе - њихова својства, циљеве, уверења и њихове акције“.⁴ Дакле, да би објаснио неки феномен, осим објашњења узрочних веза, неопходно је утврдити и механизме који функционишу на индивидуалном нивоу. Тек онда уз помоћ генерализујуће моћи социолошке науке можемо механизме микрофеномена користити за објашњење узрочних или функционалних законитости макрофеномена.

Друго полазиште овог рада произилази из самих поставки методолошког индивидуализма које нас последично воде до основног предмета истраживања, а то је људско делање (људске одлуке). Кључно полазиште методолошког индивидуализма, када је реч о експликацији друштвених феномена, је „да се свако објашњење, на бази апстрактне психологије, мора утемељити у сврсисходном индивидуалном делању и избору“⁵. С тога, уколико прихватимо методолошки индивидуализам и његове постулате то подразумева да је почетни ниво истраживања феномена индивидуални. Како каже Вебер „задатак социологије је да колективне појмове разложи до нивоа ‘разумљивог’ делања, тј. без изузетка, до нивоа људи који су у међусобној интеракцији“.⁶ Редуковањем феноменолошке стварности

2) Фразу *Methodische Individualismus* је заправо сковао Веберов студент, Јозеф Шумпетер, у свом раду из 1908. године *Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*.

3) Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, University of California Press, Los Angeles, 1978, стр. 20.

4) Jon Elster, “Marxism, Functionalism and Game Theory”, *Theory and Society*, no.11 (4)/1982, стр. 453.

5) Милован Декић, „Методолошки индивидуализам и објашњење друштвених норми”, *Годишњак Факултета политичких наука*, вол. 7, бр. 9/2013, стр. 33.

6) Милован Декић, „Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?”, *Политичке перспективе*, бр. 3/2013, стр. 54.

и спуштањем са макро-холистичког на микро-индивидуалистички ниво долазимо до основне градивне јединице сваког социјалног догађаја који потенцијално истражујемо, а то је људско делање (*human action*). Како истиче Џон Елстер „основна јединица друштвеног живота је индивидуална људска одлука. Објашњење друштвених институција и друштвених промена полази од тога да оне настају као резултат акција и интеракције појединаца“.⁷ У сржи методолошког индивидуализма налази се идеја да се „до коначног објашњења неког феномена стиже се само путем разумевања мотива делатника који својим делањем учествују у производњи макрофеномена“.⁸ Поједностављено, то значи да иза свих дипломатских и војних сукоба и сарадњи, групних одлука, институција, закона и прописа стоје индивидуалне људске одлуке, као основне јединице социјеталне стварности. Као такве, оне су темељни предмет социолошких и политиколошких истраживања.

Треће полазиште овог рада произилази из претходна два и односи се на коришћење одређеног епистемолошког приступа. У питању је приступ које носи назив рационални избор (*rational choice theory*). Теорија рационалног избора је у политичке науке и социологију ушла превасходно из економије. Економски теоретичари сматрали су да људи приликом доношења економских одлука теже максимализацији своје добити и да се сходно томе рационално и прорачунато понашају. Фундаменталне претпоставке и постулати теорије рационалног избора нису се много мењале, као ни њен циљ да понуди научно ваљано разумевање људског понашања. Када је реч о људском понашању, оно је последица индивидуиних жеља и уверења, а намерно деловање у складу са њима чини понашање рационалним. Како Лудвиг фон Мизес (*Ludwig von Mises*) истиче „људско понашање је понашање са намером“.⁹ Према овом виђењу људи се понашају тако да доносе одлуке које су у складу са њиховим преференцијама и циљевима, узимајући у обзир контекст ситуације у којој се одлука доноси, друге актере, њихове стратегије и циљеве. Практично, рационални избор се може објаснити на следећи начин: „Да бисмо објаснили зашто се особа у датој ситуацији понаша на један начин, а не на други, морамо посматрати његову акцију као резултат два узастопна процеса филтрирања. Циљ првог филтрирања је да из мноштва потенци-

7) Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, New York, 1989, стр. 13.

8) Милован Декић, „Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?“, нав. дело, стр. 54.

9) Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics*, Ludwig Von Mises Institute, Auburn, Alabama, 1998, p.11.

јалних опција издвоји оне које су изводљиве, тј. оне акције које истовремено задовољавају низ физичких, техничких, економских и политичко-правних услова. Друго филтрирање има за циљ да се из скупа могућих алтернатива изабере једна опција коју треба спровести¹⁰. Да бисмо разумели ове индивидуално сложене процесе филтрирања, морамо ући у црну кутију доносиоца одлука, што подразумева познавање пре свега његових мотива и преференција. Познавање преференција актера у социјалној интеракцији је основни предуслов за ваљано коришћење теорије рационалног избора. Због тога се теорија рационалног избора управо гради и критикује на аксиомима који се односе на преференције (*Completeness, Transitivity, Continuity*). Да закључимо „разумевање делања циља на откривање узрока понашања који су смештени унутар домена субјективно јаких разлога, зависних од специфичних контекста у којима актер оперише. Другим речима, узроци који објашњавају зашто се идеал-типски појединац понаша тако како се понаша или зашто верује у то што верује су његови субјективни разлози за то¹¹. Дакле, не постоји објективна рационалност, што значи да се само познавањем субјективних преференција може разумети одређено понашање. Управо се у таквој концепцији отворене рационалности, како је назива Рејмон Будон, пружа могућност за разумевање субјективних емоционалних компоненти приликом одлучивања.

Четврто полазиште на којем почива овај рад јесте тврдња да је немогуће истраживати, разумевати и објашњавати људско понашање и процес доношења одлука без укључивања у анализу емоционалних варијабли. Под емоцијалним варијаблама подразумевам управо она емотивна и афективна стања у којима се налази доносилац одлуке приликом одлучивања. Да би се ваљано истраживала улога емоција у процесу доношења одлука, неопходно је класификовати и извршити диференцијацију емоција. Основна подела у истраживачким праксама је подела на емоције које су повезане са процесом одлучивања и на емоције које нису повезане са процесом одлучивања. Емоције које су повезане и индуковане самим процесом доношења одлука или тежином и сложености одлука називају се интегралне емоције (*integral emotions*). То могу бити емоције као што су страх, стрес, анксиозност или нека друга емоција индукована процесом избора. Са друге стране се налазе споредне емоције (*incidental emotions*) које још називамо и случајне емоције. Споредне емоције нису релевантне за тренутну одлуку у смислу да нису са њом повезане нити њом индуковане, али се

10) Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, нав. дело, стр. 13.

11) Милован Декић, „Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?“, нав. дело, стр. 54.

доносилац одлука контекстуално налази под њиховим утицајем, што им даје значајну улогу у процесу доношења одлука. Без обзира на који се тип емоционалне индукованости ослања, однос на релацији рационалност-когниција-емоције¹² заправо је триангуларни чвор за разумевање људског понашања, а елиминисање било ког од ова три елемента учинило би анализу непотпуном. Како упозорава Лудвиг вон Мизес „доносилац одлуке мора да узме у обзир све оно што се дешава у његовом телу, али и друге податке као што су време или ставови његових суседа”.¹³ Уколико доносилац одлуке узима све то у обзир, онда и истраживач који настоји да разуме логику људског деловања мора да анализира сваки аспект одлуке, па тако и емотивни.

3. КАКО СУ ЕМОЦИЈЕ УШЛЕ У ИСТРАЖИВАЧКЕ ПРОГРАМЕ РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА?

Методолошка знања представљају један од најзначајнијих изазова за научнике и истраживаче у свим дисциплинама. Када је реч о политиколозима, са једне стране, налази се проблем који је последица премало знања о онтолошким, епистемолошким и теоријским парадигмама и оскудност оперативних знања која се односе на методе селекције, прикупљања, обраде и тумачења података. Са друге стране, како истиче Јан Шапиро (*Ian Shapiro*), постоји проблем са „превише” методологије, односно, ситуацијом у којој су наша истраживања покренута методолошком апаратуром (*method driven*), а не природом проблема (*problem driven*) који се истражују. Како истичу Грин и Шапиро „истраживања која су методолошки покренута доводе до самодоволјне конструкције проблема, злоупотребе података на различите начине и других сличних патологија које се могу сумирати старом изреком која каже да уколико од алата имамо само чекић, све око нас почиње да нам личи на ексер”.¹⁴

Нормативна теорија одлучивања, односно класична теорија рационалног избора, се од свог настанка суочавала са овом проблематиком. Основни проблем у теорији одлучивања, без обзира на научну дисциплину у оквиру које се анализира, је проблем рационалности људских избора. То се превасходно односи на питање

12) Без обзира на све критике рационалног избора које долазе од стране истраживача који се баве когнитивним и емоционалним аспектом одлучивања, рационални избор и даље остаје један од најконкурентнијих епистемолошких оквира за разумевање људског понашања.

13) Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics*, нав. дело, стр. 11.

14) Ian Shapiro, “Problems, Methods and Theories in the Study of Politics, or What’s Wrong with Political Science and What to do About it”, *Political Theory*, No. 4/2002, стр. 598.

како утврдити критеријуме рационалности уз помоћ којих бисмо могли да разумемо одлуке које нарушавају принципе рационалности. Критеријуми рационалности које је утврдила нормативна теорија одлучивања и који су у науци важили до 50-их година XX века, доведени су у питање психолошким истраживањима аутора који истражују у оквиру дескриптивне теорије одлучивања (Морис Але, Леондард Севиц, Херберт Сајмон). Психолошка истраживања су показала да доносиоци одлука често крше нормативна начела рационалности. Механизми који доводе до кршења тих начела углавном су когнитивно-психолошке природе. Једна од главних теорија у оквиру ове истраживачке праксе је *Теорија изгледа*¹⁵ Данијела Канемана и Амоса Тверског, која сматра да људи нису савршено рационални, а “кривце” за нарушавање принципа рационалности, ови аутори виде у различитим когнитивним ефектима. Такође, постоји много других алтернативних приступа класичној теорији рационалног избора као што су “БПЦ теорија (Х. Гинтис), теорија ординарне рационалности (Р. Будон), РРЕЕММ теорија (З. Линденберг), теорија изгледа (prospect theory) (Д. Канеман и А. Тверски), теорија ограничене рационалности (Х. Сајмон) или теорија когнитивне дисонанце (Л. Фестингер)”¹⁶. Овим алтернативним приступима, аксиоматика рационалног избора доведена је у питање чиме је отворена могућност да рационални избор постане приступ који је много више склон концепту отворене рационалности, него „скупченим” методолошким укалупљивањем људских одлука и понашања сопственој аксиоматизацији.

Ова врста проширивања парадигме, пре свега кроз њено отварање за алтернативне постулате, омогућила је истраживачима да се баве откривањем и објашњењем како „заиста” људи доносе одлуке, шта на њих све утиче и каква је улога психолошких аспеката у том процесу, како когнитивних, тако и емоционално-афективних. Ово ослобађање од „стега” пропозиција рационалног избора омогућило је да истраживања буду усмерена на реалне проблеме процеса доношења одлука, а не на укалупљивање истраживачких пракси теоријској аксиоматизацији. Рационални избор је тако надограђен налазима који упућују на важност когнитивних чинилаца у процесу одлучивања (Херберт Сајмон, Данијел Канеман), еколошких чинилаца (Герд Гигеренцер) и у последње време афектним и емоционалним чиниоцима (Јозеф Форгас, Алис Ајсен, Гордон Боуер). Осим психолога који су лабораторијским експериментима

15) Daniel Kahneman and Amos Tversky, “Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk”, *Econometrica*, Vol. 47, No.2/1979.

16) Милован Декић, “Методолошки индивидуализам и објашњење друштвених норми”, нав. дело, стр. 34-35.

истраживали улогу емоција у процесу одлучивања, посебан замах њиховом незаобилазном увршћивању у истраживачке програме дали су и неуробиолози попут Антонија Дамасија (*Antonio Damasio*). Његова истраживања су показала да особе којима је из неког разлога центар за емоције у мозгу суспендован (повређен), не могу да доносе одлуке. Логички, они знају шта би требало да раде, али су практично неспособни да донесу и најпростије бинарне одлуке. Због тога је, према тумачењу Дамасија, очигледно да емоције имају веома важну улогу у нашем одлучивању.¹⁷ Осим психолошких доказа, ово је био непобитан доказ да су студије емоција у процесу одлучивања постале неопходност. Револуција је могла да почне.

4. ИМА ЛИ МЕСТА ЕМОЦИЈАМА У ИСТРАЖИВАЧКИМ ПРОГРАМИМА ПОЛИТИЧКИХ НАУКА?

Вратимо се сада корак уназад како бисмо повезали одлуке и политику. Основна истраживачка јединица према премисама методолошког индивидуализма јесте појединачна људска одлука или творања. Одлуку увек доносе појединци, чак и у консензусном начину одлучивања. Дакле, политичка уверења, идеологије и прагматичне стратегије остварују се у политичким процесима тако што политички актери доносе одлуке. Грађани одлучују о томе да ли и за кога гласати? Да ли протестовати? Како протестовати? Да ли ући у партију? Са друге стране, политичари доносе одлуке да ли се кандидовати на изборима? Да ли направити коалицију са једном или другом странком? Да ли променити идеолошко опредељење партије? Да ли напасти другу државу? Да ли јој увести санкције? Да ли признати другу државу? Сва ова питања су питања политике и реализују се тако што се доносе одлуке. Иако звучи излишно, ова врста размевања често изостаје у анализи политичких процеса. Дакле, политика не постоји без одлука, а одлуке не постоје без емоција. Парафразираћу Ника Фријду (*Nico Frijda*) који истиче да је спремност на деловање централни аспект емоција.¹⁸

Да бих показао да су емоције важне за разумевање процеса одлучивања, изнећу две врсте аргумената. Једне називам меким аргументима (*soft arguments*) и то су они који долазе из теоријско-филозофског угла. Друге називам чврстим аргументима (*hard arguments*) и то су они који долазе као налази из емпиријских истраживања.

17) Antonio Damasio, *Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain*, Avon Books, New York, 1994.

18) Nico Frijda, *The Emotions*, Cambridge University Press, New York, 1986.

Меки аргументи – „Још од настанка људске цивилизације, уметници, писци и филозофи били су фасцинирани деликатном везом између осећања и размишљања, афекта и когниције”¹⁹. Много пре него што ће експериментална психологија показати да емоције имају важну улогу и утицај на процес доношења одлука, антички мислиоци Платон и Аристотел су тврдили да су емоције блиско повезане са људским деловањем и акцијама које људи предузимају. Платон је био један од првих филозофа који је сматрао да афекти код људи подстичу један примитиван начин реаговања и одлучивања који се налази насупрот разумном и рационалном одлучивању. То је био један од разлога зашто је сматрао да његовом идеалном *Републиком* треба да владају филозофи, јер су они највише отпорни на утицаје афективних подстицаја. Осим тога, Аристотел се питао како са самопоуздањем размишљати о практичним одлукама када „у пуно случајева није сигурно у шта треба веровати и шта треба чинити”²⁰. Оно што је он приметио јесте да „када су људи пријатељски и помирљиво расположени, мисле једно, а када су љути и непријатељски расположени, мисле нешто посве другачије, или исто, али различитим интензитетом”²¹. Дакле, много година пре модерне психологије Аристотел упућује на то да емоције могу имати своје боје. Осим тога, Аристотел сматра да емоције често представљају подстицај за одређено деловање. На пример, када је човек љут има подстицај за осветничким деловањем. Када га је срам онда има подстицај за аутодеструктивним понашањем.²² Аристотел закључује да су „емоције сви они осећаји који толико промене људе да утичу на њихове просудбе”²³.

Утицајем емоција на когницију и одлучивање бавили су се и други класични филозофи и теоретичари (Сократ, Епикур, Свети Августин, Декарт, Паскал, Кант). Рене Декарт је у свом делу „*Страсти душе*“ из 1649. године записао да се емоције дешавају у мисаоним деловима нашег бића и да имају улогу показатеља шта је нама стварно битно, „шта је важно у нашим душама, или, како бисмо данас рекли, у нашем стварном ја”²⁴. Ову функцију емоције могу обављати чак и када тога нисмо свесни, што заправо значи да је Декарт много пре психоаналитичара сматрао да емоције могу имати подсвесну реализацију. Када је реч о психолозима, и

19) Joseph Forgas, “Feeling and Doing: Affective Influences on Interpersonal Behavior”, *Psychological Inquiry*, Vol. 13, No.1/2002, стр. 2.

20) Keith Oatley and Jennifer Jenkins, *Razumijeвање emocija*, Naklada slap, Jaska, 2007, стр.12.

21) Исто, стр. 12.

22) Исто, стр. 13.

23) Исто, стр. 12.

24) Исто, стр. 16.

пре експерименталних анализа, многи од њих су показали теоријско интересовање за ову тему (Сигмунд Фројд, Гарбијел Тард, Гистав ЛеБон). Један од оснивача психологије и истраживача заслужних за њено издвајање као засебне науке, Вилхем Вунт (*Wilhelm Wundt*), рекао је крајем XIX века да људи готово „никада нису у стању које је ослобођено емоција”.²⁵ Овај познати немачки експериментални психолог, лингвиста и филозоф желео је да истакне да су сва „ментална стања, укључујући наше мисли и перцепције, преплављена афектима”.²⁶

Посматрано ретроспективно кроз историју науке о понашању, најчешће је улога афективних стања у процесу одлучивања била квалификована негативно, као когнитивна странпутица која води грешкама и која се налази насупрот рационалним одлукама. Емоције и афекти су углавном били представљени као импулси који код људи искључују рационални мод, а укључују примитивне процесоре размишљања и понашања. Тек модерна експериментална лабораторијска истраживања уносе рефлексiju у ове ставове, показујући да емоције могу имати и позитивне и негативне ефекте на процесе одлучивања.

Чврсти аргументи – Иако истраживање емоција сеже далеко у прошлост филозофске мисли, савремена истраживања у психологији, економији и политичким наукама се превасходно ослањају на лабораторијске експерименталне студије које откривају чврсте аргументе за тезу о снажном утицају емоција на доношење одлука. Због тога не би требало да чуди што неки аутори сматрају да смо данас сведоци „афективне револуције” (*affective revolution*) и којој се рађа нова „афективна наука” (*affective science*).²⁷ У прилог тој тези, Питерс, Вестфјал, Герлинг и Словиц у својој познатој студији из 2006. године²⁸ показују да емоције могу имати четири различите улоге у процедури одлучивања и следствено томе аргументовано доказују да су емоције незаобилазна компонента истраживања процеса одлучивања:

- **Афекат као информација** – Емоционална сензитивност којом „осећамо” одређени избор заправо нам може служити као

25) Wilhelm Wundt, *Outlines of psychology*, Thoemmes Press, Bristol, 1998, стр. 92.

26) Eran Halperin, Ruthie Pliskin, “Emotions and Emotion Regulation in Intractable Conflict: Studying Emotional Processes within a Unique Context”, *Advances in Political Psychology*, Vol. 36, No. 1./2015, стр. 119-150

27) James Gross and Lisa Barrett, “The emerging field of affective science”, *Emotion*, No.13(6)/2013. стр. 997–998.

28) Ellen Peters, Daniel Vastfjall, Tommy Garling and Paul Slovic, “Affect and Decision Making: A “Hot” Topic”, *Journal of Behavioral Decision Making*, No.19./2006, стр. 80-81.

информација приликом доношења одлуке. Значај емоција види се у томе што овакве врсте осећаја могу обликовати наш вредносни доживљај одређених алтернатива о којима размишљамо и између којих бирамо. Уколико нам се око одређених алтернатива јави неко негативно/позитивно осећање, наш процесни систем тај осећај доживљава као информацију која је подједанко меродавна у процесу калкулација оптималних избора. У току процедуре одлучивања, доносиоци одлука истражују своја осећања о том избору и питају се „Како се осећам у вези с тим?”²⁹ а добијени одговори на ова питања делују као информације приликом процене и одлучивања.³⁰

- Афекат као заједничка валута (*common currency*) – Када се индивидуе сусрећу са веома комплексним одлукама где постоји избор између више неизвесних а пожељних алтернатива, прилично је тешко интегрисати конфликтне разлоге за и против неке алтернативе. Управо у таквим ситуацијама, људи могу примењивати стратегију афективног поједностављивања тако што им афекат служити као мерна јединица за упоређивање осећаја поводом избора А у односу на избор Б или Ц. Дobar пример за то је експеримент у којем се показује утицај ефекта антиципиране жалости.³¹ Налази ове студије су показали да када људи размишљају о потенцијалним исходима они имају одбојност према оним изборима за које осећају да ће им произвести емоцију жаљења (*regret-averse*). Ова врста емоционалног антиципирања води одлукама које су изгледније, односно одлукама које су сигурније да неће довести до таквих осећаја (*risk-averse*).³²
- Афекат као „усмеритељ пажње” (*spotlight*) – Интензитет и врста афективних осећања може служити доносиоцу одлука да усмери своју пажњу на одређене информације приликом доношења одлуке. Као пример може да послужи експеримент Роберта Берона у којем су учесници експеримента имали улогу интервјуера за посао. Експеримент је показао да су интервјуери у радосном расположењу памтили више позитивних

29) Norbert Schwarz and Gerald Clore, “Mood as information: 20 years later”, *Psychological Inquiry*, No. 14/2003, стр. 294–301.

30) Paul Slovic, Melissa Finucane, Ellen Peters, and Donald MacGregor, “The affect heuristic”, in: T. Gilovich, D. Griffin, & D. Kahneman (eds.), *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment*, Cambridge University Press, New York, 2002, стр. 397-420.

31) Marcel Zeelenberg, “Anticipated regret, expected feedback and behavioral decision making”, *Journal of Behavioral Decision Making*, No. 12/1999, стр. 93-106.

32) Исто, стр. 93-106.

ствари о интервјуисаном и генерално га оцењивали боље и показивали наклоност приликом запослења. Са друге стране, интервјуери који су били у тужном расположењу, памтили су већи број негативних особина код испитаника и изражавали значајно мању вољу да их запосле. Пажња срећних интервјуера била је усмерена на позитивне стране кандидата за посао док је пажња тужних интервјуера била усмерена на њихове негативне стране, што показује да наше расположење може бити усмеритељ пажње приликом селекције податка и процесуирања одлука.³³

- **Афекат као мотивација** – Начин на који обрађујемо информације и доносимо одлуке под значајним је утицајем мотивације која га покреће. Приметили смо и сами да смо око ствари које нам много значе далеко више мотивисани него око ствари око којих не осећамо ништа. Афекти су у том смислу повезани са нашим приступом решавању проблема и доношења одлука. Доказано је да одређене емоције мотивишу индивидуу на различите начине, једне воде активним, а друге пасивним стратегијама.³⁴ На пример, емоција беса мотивише особу да буде проактивна. Мотивација произилази управо из намере да се промене фактори који су заправо и узрочници беса. Такве врсте дискретних емоција буде висок ниво активације код доносиоца одлука. Са друге стране, страх изазива савим другу врсту реакција код доносиоца одлука. Код уплашених особа много је мањи ниво активације, а сама емоција води ка самозаштити и „бекству” од одлуке.³⁵ Дакле, љут доносилац одлуке ће радити на реализацији својих циљева, док ће се уплашени доносилац одлуке повући.

33) Robert Baron, “Interviewer’s Moods and Reactions to Job Applicants: The Influence of Affective States on Applied Social Judgments”, *Journal of Applied Social Psychology*, Vol.17, No. 10/1987, стр. 911-926.

34) Shane Connelly, Blaine Gaddis and Whintey Helton-Fauth, “A closer look at the role of emotions in transformational and charismatic leadership”, in: F. Yammarino & B. J. Avolio (eds.), *Transformational and charismatic leadership: The road ahead*, Elsevier, Oxford, No. 2/2002, стр. 255-283.

35) Shannon Seitz, Charles Lord and Cheryl Taylor, “Beyond pleasure: Emotion activity affects the relationship between attitudes and behavior”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, No. 33/2007, стр. 933-947.

4.1. Један пример чврстих доказа: утицај емоција на процену вероватноће приликом доношења одлука

Вилијам Рајт и Гордон Боуер су истраживали на који начин расположење доносиоца одлуке утиче на процену вероватноће одређених исхода. Пре елаборације налаза из своје експерименталне студије, они наводе да су их три налаза других студија о утицају расположења на когнитивне процесе навела да размишљају на такав начин:

- „Осећања делују као селективни филтер за све стимулансе који долазе, фокусирајући пажњу на оне аспекте ситуације (стимулансе) који су у складу са тренутним расположењем. На тај начин осећања делимично одређују како ће стимуланси бити кодирани у нашој меморији (*mood-congruent learning*)“.³⁶
- „Осећања такође утичу и на то којих ћемо се информација накнадно присећати (*mood-context retrieval*).“³⁷
- „Осећања утичу на доступност различитих идеја и стратегија које се користе приликом доношења ризичних одлука“.³⁸

Рајт и Боуер су у свом раду кренули од претпоставке да је процена вероватноће неког исхода, тј процена ризика, приликом доношења одлуке субјективна и да „расположење може имати директне ефекте на процену неизвесности будућих догађаја“.³⁹ Њихово истраживање је показало да на процену вероватноће велики утицај има расположење на тај начин што су „срећни субјекти процењивали већом вероватноћу да се остваре позитивни исходи и знатно мањом вероватноћу да се догоде негативни исходи. Са друге стране, тужни субјекти су процењивали мањом вероватноћу да се остваре позитивни исходи, док су процењивали већом вероватноћу за негативне догађаје“.⁴⁰ Рајт и Боуер су овај механизам назвали *Mood-state-dependent retrieval of information*.⁴¹

Питање које се поставља је какве импликације субјективне вероватноће могу имати на сферу политике. Пре свега, готово свака политичка одлука доноси се у вакуму неизвесности и ризика. Доносилац одлуке у том вакууму располаже познатим и непознатим

36) William Wright and Gordon Bower, “Mood effects on subjective probability assessment”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, No. 52/1992, стр. 277.

37) Исто, стр. 277.

38) Исто, стр. 277.

39) Исто, стр. 276.

40) Исто, стр. 276.

41) Исто, стр. 276.

исходима, исходима са већим или мањим вероватноћама. Приликом сваке одлуке, он процењује њихову извесност путем својих когнитивних алата и доноси одлуку у складу са проценама извесности. Процена вероватноће исхода једна је од кључних променљивих у свакој одлуци, а посебно у политици. Данас, на основу налаза из лабораторијских експеримената знамо да на процену параметара вероватноће утиче и расположење. Да ли је Кенеди био добро расположен и оптимистичан приликом доношења одлуке везано за Кубанску ракетну кризу или је био нерасположен и песимистичан, свакако представља питање које нас мора заинтриговати како бисмо што боље разумели свеукупност физиолошког и емоционалног контекста доношења свих одлука па и политичких.

5. ЗБОГ ЧЕГА СУ ЕМОЦИЈЕ ЗАНЕМАРЕНЕ У ПОЛИТИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА У СРБИЈИ?

Од како су емоције постале значајан део фокуса у истраживањима процеса одлучивања, расте и фондус знања о томе како оне утичу на когнитивне радње као што су процењивање и одлучивање (*judgement and decision-making*). Овај тренд, међутим, заобишао је нашу академску заједницу. Разлоге за то класификоваћу у неколико аргумената.

Методолошки индивидуализам – Истраживање и разумевање емоција и њиховог утицаја на политичке одлуке подразумева прихватање одређене методолошке парадигматике. Питање методолошке парадигме је између осталог и питање нивоа анализе. Са једне стране стоји индивидуални ниво анализе у виду методолошког индивидуализма, док је са друге стране холистички ниво анализе у виду методолошког холизма.⁴² Мало је аутора у оквиру теорије одлучивања који се емоцијама не баве на индивидуалном нивоу, а како је код нас методолошки индивидуализам научно занемарен, последично су у истраживачким програмима занемарене и емоције и афекти.

Зашто је тако? Пре свега, методолошки индивидуализам се у научној заједници у Србији, посебно код старијих истраживача, дуго сматрао некомпатибилним са марксистичким научним наслеђем оличеним у методолошком холизму, системском приступу и

42) Укратко, методолошки индивидуализам подразумева да је основна јединица истраживања социјалних феномена индивидуа, док методолошки холизам држи да индивидуа никада није независна од структура које је контекстуално окружују те да су управо те структуре најважнији предмет истраживања.

структурализму. Међутим, овакав доживљај некомпатибилности често је заправо био последица „кривог читања” Марксових онтолошких и епистемолошких идеја. Иако се бавио проблемима који су били колективни/групни Маркс је у својим анализама пре методолошки него онтолошки заузимао холистичка становишта. У прилог томе можемо узети и Марксово онтолошко становиште у делу *Света породица* у којем он износи став да је „историја ништа без људи који теже остварењу својих интереса“.⁴³ Управо на том прагу многи аутори данас попут Елстера, Коена и Роемера покушавају да прилагоде Марксов метод савременим начелима методолошког индивидуализма. Ови аутори и други аналитички марксисте данас одбацују Марксов „методолошки колективизам” и окрећу се методолошком индивидуализму. Ово „спуштање” на индивидуални ниво анализе, Елстер пореди са сличним процесом у биологији јер је према његовом мишљењу „спуштање са нивоа друштвених институција и агрегатних обрасаца понашања на појединце, исто као и спуштање од ћелија до молекула“.⁴⁴ Овај процес промене методолошке апаратуре не прати политиколошка заједница у Србији.

Људске одлуке као основне јединице истраживања – Идеја да се разумевање друштвених феномена своди на индивидуу и њено понашање није наишла на добар пријем у научној заједници која је гајила класни поглед на основну јединицу истраживања и структурални детерминизам. Индивиде у том смислу нису биле предмет истраживања, осим у дескриптивним биографским истраживањима, док су се објашњења друштвених феномена сводила на екстерне структуре, издвојене од индивидуа. У том смислу, научна традиција политиколошких истраживања у супротности је са саветом Вебера који сматра да се „приликом објашњавања друштвених феномена, колико год је могуће, уздржава од употребе опскурних колективистичких појмова као њихових узрока, и да свако објашњење утемељи у сврсисходном, смисленом делању људи. Појмови као што су „култура“, „класа“, „менталитет“, „норме“ или „традиција“ могу се користити само као описни, док су у експланаторном смислу они од ограничене употребљивости”.⁴⁵ Тек је у последњих десетак година нешто већи број аутора који у фокус својих истраживачких програма стављају одлуке појединаца.

43) Милован Декић, “Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?”, нав. дело, стр. 69.

44) Andrew Levine, Elliott Sober and Erik Olin Wright “Marxism and Methodological Individualism”, *New Left Review*, No.162/1987, стр. 71.

45) Милован Декић, “Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?”, нав. дело, стр. 53.

Међутим, и они то раде без увођења у анализу емоција и афеката. Одлуке се посматрају и анализирају или као идеализоване, где су доносиоци одлука савршено рационални, или као когнитивно оптималне, где су доносиоци одлука ограничено рационални. У том смислу, разумевање индивидуалних одлука се код нас још увек обрађује из две перспективе (рационалне и когнитивне) док је перспектива емоција занемарена.

Рационални избор – Рационални избор дели судбину методолошког индивидуализма у политиколошкој заједници у Србији. Наиме, теорија рационалног избора полази од основне претпоставке да су сви сложени друштвени феномени подстакнути индивидуалним људским делањем. Стога, када желимо да објаснимо друштвене промене, настанак и мењање друштвених институција, друштвене норме и покрете морамо почети од разматрања одлука појединаца. То значи да без индивидуа и њихових одлука нема рационалног избора. Управо због тога, рационални избор је једна оперативна епистемолошка парадигма која захтева другачији експланаторни приступ истраживача од онога што је доминантан образац међу политиколозима у Србији. Рационални избор захтева познавање и прихватање методолошког индивидуализма као и овладавање знањима која се у нашој научној заједници нису могла добити. Та знања можемо поделити на традиционална и савремена знања у оквиру теорије рационалног избора. Када је реч о традиционалним знањима то се, пре свега, односи на теорију игара и базично познавање статистике. Са друге стране, истраживачима недостају и савремена знања из области психологије и бихевиоралне економије која омогућавају модеран приступ теорији рационалног избора. Иако је последњих година теорија рационалног избора изазавана налазима из психологије и бихевиоралне економије, она је и даље веома важан епистемолошки оквир за разумевање понашања људи. Управо ти изазови пред којима се теорија рационалног избора налази, нашој научној заједници представљају довољан аргумент за одбијање и непризнавање релевантности овог приступа, самим тим и изговор за његово некоришћење. Међутим, разумевање и коришћење теорије рационалног избора. неопходно је како би се спроводила истраживања о утицају емоција и афеката на процес одлучивања. Теорија рационалног избора била је епистемолошки оквир за доказивање релевантности тврдње да когнитивни механизми, предубеђења и хеуристике имају значајан утицај приликом одлучивања. Докази који су изведени из когнитивних експеримената били су у супротности са постулатима и аксиомима теорије рационалног избора, што је довело до „когнитивне револуци-

је”. Исти методолошки образац користе и истраживачи који се баве емоцијама у процесу одлучивања, који настоје да кроз оспоравање постулата рационалног избора, после когнитивне, афирмишу „афективну револуцију”.

Мултидисциплинарност – Један од кривних проблема који нашу политиколошку заједницу чини неспремном да се бави утицајем емоција у политици јесте веома оскудна мултидисциплинарност знања. Премало знања из психологије, посебно социјалне психологије, теорије игара, статистике и економије онемогућује политикологе у Србији да се озбиљно баве бихевиоралним, когнитивним и посебно емоционалним аспектима политичких феномена. Доминатно усмерење на политичку филозофију и историјски приступ у академским програмима политичких наука довело је до пролиферације метафизичких дебата и дескрипције док су емпиријске студије и објашњења друштвених/политичких феномена реткост. Модерна политичка наука се данас све више ослања на фондус знања из психологије. Познавање психологије је пресудно за ваљано разумевање многих кључних дисциплина које граде или допуњују политичку науку као што су економија, безбедност, дипломатија, социологија и друге. Без познавања психологије не може се разумети понашање политичких актера нити психолошки ефекти одређених институционалних решења. Да бисмо разумели политику морамо разумети политичке одлуке, да бисмо разумели политичке одлуке морамо разумети психологију доносиоца одлука као и „психолошки утицај” који те одлуке могу имати на друге. Кључ црне кутије процеса одлучивања налази се у познавању психолошких механизма о којима је причао Џон Елстер и о којима већ деценијама шири знање Данијел Канеман.

6. ЗАКЉУЧАК ИЛИ ШТА ЈЕ ПРОБЛЕМ СА ЕМОЦИЈАМА?

Емоције су у политиколошкој заједници у Србији, као и у другим научним заједницама широм света дуго сматране за ненаучни предмет истраживања. Док је значајан део научних заједница променио свој став према укључивању емоција у истраживачке програме, однос наше научне заједнице према емоцијама остао је прилично исти. Данас се, као и пре, емоције доживљавају као ирационалне и неистраживе препреке савршене рационалности. Емоције су на вредносном нивоу бивале одбачене пре него што би се и њихово практично анализирање поставило као тема. Услед немогућности јасног и прецизног дефинисања емоција, како су

истраживачи у политичким наукама у научно-конзервативним срединама навикли, испоставља се да је „природна реакција да се емоцијама порекне статус корисне научне категорије”.⁴⁶ Једна немогућност води негирању и неистраживању реалности онаква каква јесте. Уколико немамо чисте и јасне форме, платонизоване појмове, како их назива Николас Насим Талеб, онда их нећемо ни укључивати у истраживачке програме, без обзира на њихову потенцијалну релевантност. Због тога је важно поставити питање да ли су емоције релевантне. Намера овог рада је била управо да проблематизује то питање и да понуди аргументе за потврдан одговор. Аргументе бих на крају сумирао речима Томкинса, који тврди да људи имају различите циљеве, а да нам емоције управо служе да рангирамо преференције избора.⁴⁷ У том смислу емоције су кормилари наших мотива, циљева и преференција, нашег делања и одлука и оваква поставка представља темељ когнитивних теорија емоција. Закључио бих да су емоције кормилари наших мотива, циљева и преференција, нашег делања и одлука, а оваква поставка представља темељ когнитивних теорија емоција.

ЛИТЕРАТУРА

Декић Милован, „Методолошки индивидуализам и објашњење друштвених норми”, *Годишњак Факултета политичких наука*, бр. 9/2013, стр. 31-49.

Декић Милован, „Разумевање и објашњење: да ли је друштвена наука већ уједињена?” *Политичке перспективе*, бр. 2/2013, стр. 49–75.

Baron Robert, “Interviewer’s Moods and Reactions to Job Applicants: The Influence of Affective States on Applied Social Judgments”, *Journal of Applied Social Psychology*, Vol.17, No. 10/1987, стр. 911-926.

Connelly Shane, Gaddis Blaine and Helton-Fauth Whintey, “A closer look at the role of emotions in transformational and charismatic leadership”, in: F. Yammarino & B. J. Avolio (eds.), *Transformational and charismatic leadership: The road ahead*, Elsevier, Oxford, No. 2/2002, стр. 255-283.

Damasio Antonio, *Descartes’ Error: Emotion, Reason and the Human*

46) Jon Elster, *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, New York, 2007, стр.186.

47) Silvan Tomkins, *Exploring Affect: The Selected Writings of Silvan S Tomkins*, (ed. E. Demos), Cambridge University Press, New York, 1995 .

- Brain*, Avon Books, New York, 1994.
- Elster Jon, "Marxism, Functionalism and Game Theory", *Theory and Society*, no.11(4)/1982, стр. 453-82.
- Elster Jon, *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, New York, 2007.
- Elster Jon, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, New York, 1989.
- Forgas Joseph, "Feeling and Doing: Affective Influences on Interpersonal Behavior", *Psychological Inquiry*, Vol. 13, No. 1/2002, стр. 1-28.
- Frijda Nico, *The Emotions*, Cambridge University Press, New York, 1986.
- Gross James and Barrett Lisa, "The emerging field of affective science", *Emotion*, No.13(6)/2013, стр. 997-998.
- Halperin Eran and Pliskin Ruthie, "Emotions and Emotion Regulation in Intractable Conflict: Studying Emotional Processes within a Unique Context", *Advances in Political Psychology*, Vol. 36, No. 1/2015, стр. 119-150.
- Kahneman Daniel and Tversky Amos, "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", *Econometrica*, Vol. 47, No. 2/1979, стр. 263-291.
- Levine Andrew, Sober Elliott and Wright Erik Olin, "Marxism and Methodological Individualism", *New Left Review*, No.162/1987, стр. 67-84.
- Oatley Keith and Jenkins Jennifer, *Razumijevanje emocija*, Naklada slap, Jaska, 2007.
- Peters Ellen, Vastfjall Daniel, Garling Tommy and Slovic Paul, "Affect and Decision Making: A "Hot" Topic", *Journal of Behavioral Decision Making*, No.19/2006, стр. 79-85.
- Schwarz Norbert and Clore Gerald, "Mood as information: 20 years later", *Psychological Inquiry*, No. 14/2003, стр. 294-301.
- Seitz Shannon, Lord Charles and Taylor Cheryl, "Beyond pleasure: Emotion activity affects the relationship between attitudes and behavior", *Personality and Social Psychology Bulletin*, No. 33/2007, стр. 933-947.
- Shapiro Ian, "Problems, Methods and Theories in the Study of Politics, or What's Wrong with Political Science and What to do About it", *Political Theory*, Vol. 30, No. 4/2002, стр. 596-619.

- Slovic Paul, Finucane Melissa, Peters Ellen and MacGregor Donald, “The affect heuristic”, in T. Gilovich, D. Griffin, & D. Kahneman (eds.), *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment*, Cambridge University Press, New York, 2002, стр. 397-420.
- Tomkins Silvan, *Exploring Affect: The Selected Writings of Silvan S Tomkins*, (ed. E. Demos), Cambridge University Press, New York, 1995.
- von Mises Ludwig, *Human Action: A Treatise on Economics*, Ludwig Von Mises Institute, Auburn, Alabama, 1998.
- Weber Max, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, University of California Press, Los Angeles, 1978.
- Wright William and Bower Gordon, “Mood effects on subjective probability assessment”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, No. 52/1992, стр. 276–291.
- Wundt Wilhelm, *Outlines of psychology*, Thoemmes Press, Bristol, 1998.
- Zeelenberg Marcel, “Anticipated regret, expected feedback and behavioral decision making”, *Journal of Behavioral Decision Making*, No. 12/1999, стр. 93-106.

Nikola Jovic

RACIONALITY, EMOTIONS AND AFFECTIVE REVOLUTION: WHY EMOTIONS ARE NEGLECTED IN POLITICAL SCIENCES IN SERBIA?

Resume

The paper deals with the issue of emotions in the research of social phenomena. The first part of the paper demonstrated the basic theoretical and epistemological principles on which the analysis is based, which are methodological individualism and the theory of rational choice. In addition, the work rests on two fundamental methodological positions. The first positions highlights an individual human decision as the basic unit of every social phenomena and, consequently, as the basic unit of sociological analysis. The second position refers to the claim that emotions and affects are an indispensable subject of research programs in social science.

The second part of the paper describes the genesis of involving emotions in a wider range of social disciplines, such as psychology and economics. The study of emotions in social sciences has long been anathematized, because emotions, except in psychology, have long been considered as a non-scientific variable. The author emphasizes that today we witness the affective revolution that puts emotions and their role in the decision-making process at the center of research practices. Cognitive and affective revolutions have led to an extension of the paradigm of a rational choice, primarily through its opening for alternative postulates. The author claims that this kind of “opening” of the paradigm has enabled researchers to deal with the explanation of how “really” people make decisions, what affects them, and what is the role of psychological aspects in the process of decision making, both cognitive and emotional-affective.

In the third part of the paper, the focus is on the importance of emotions in political research practices, primarily in decision-making theory. In this section author puts out arguments that support his basic thesis, that emotions are an indispensable subject of research when it comes to politics and political decisions. These arguments primarily relate to experimental findings that show that emotions can have and have

different roles in the decision-making process. The author in this section lists these roles and explains each of them individually: (1) Affect as information; (2) Affect as a “common currency”; (3) Affect as a “attention spotlight”; (4) Affect as motivation.

In the last part of the paper, author presented arguments that should provide an explanation why emotions are neglected in political science in Serbia. The first argument relates to the level of analysis. Namely, methodological individualism in the scientific community in Serbia, especially among the older researchers, has long considered incompatible with the Marxist scientific heritage that cultivated the tradition of methodological holism. The second argument relates to human action as the basic unit of social action. While introducing of emotions into research programs request reduction of social phenomena to an individual human action, in our scientific community the basic level of analysis is group, whether it is a class, nation or state. The third argument relates to ignorance and denial of methodological usefulness of the theory of rational choice. The use of other epistemological approaches such as structuralism, functionalism, and lately institutionalization has prevailed in our scientific community. One of the reasons for this is the necessity of possessing specific knowledge in order to use the scientific power of rational choice (game theory and statistics). The fourth argument relates precisely to the criticism of the lack of multidisciplinary in our political community, which, in order to deal with the impact of emotions, need knowledge in psychology and behavioral economics.

Keywords: rationality, rational choice theory, emotions, affects, affective revolution, cognition

* Овај рад је примљен 10. октобра 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 7. марта 2019. године.